

موسیقی نامه

(۱۰)

محمدتقی دانش‌پژوه

- مجموعه شماره SP 1121 پاریس (ش ۹۱۳ بلوشه) دارای نشانه RC 8428 با یادداشت فرانسوی ۲ ژوئیه، یادداشتهایی در ص ۴ بوده است که تراشیده‌اند، ربعی:
- ۱ - مقاصد الالحان فی علم تألیف النغم والاوزان : عبدالقادر مراغی که در روز یکشنبه ۲۲ ذی ق ۸۲۱ بنام سلطان مراد عثمانی ساخته است (۷ پ - ۹۹ پ به‌نسخ که با شتاب زدگی نوشته شده است، گویا از سده ۱۱ و ۱۲).
  - آغاز : الحمد لله الذی زین الاصوات بطیب الالحان والنعومات وصیبرها دائرة بین الشعب والمقامات.
  - در فهرست لیدن از دیونگ و دخویه (۳ : ۳۰۲ ش ۱۴۲۶، Warn ۲۷۱/۱) فهرست مطالب آن آمده است.
  - ۲ - شعری است به فارسی با عنوان «بوسلیک ثقیل» با رمز آهنگ آن و با جدول آن و اوتار عود (۱۰۰ بهمین خط).
  - ۳ - «در فصل صبا نسیم پنجگاه اصول ترکی ضرب» رمز موسیقی است به روش پیش (بهمین خط در ۸ س چلیپا در ۱۰۰ پ).
  - ۴ - «قول عشاق مع کلیات اون ایکی مقام اصول خفیف بسته خواجه» به ترکی (۱۰۳-۱۰۴ ر، بهمان خط).
  - ۵ - رساله موسیقی: جامی، بلوشه آن را شناخته است (۱۰۴ پ - ۱۲۵ ر، بهمان نسخ).
  - ۶ - «بسته‌نگار اولدر که راست آغاز اینه چارگاه قرار ایده» بندیست در موسیقی به ترکی با اصطلاحات فارسی مانند «زیر، بسته، اصفهان، ... عراق مایه» (۱۲۷ ووب بهمان خط) سپس «صلوات نامه در مهور اصولش خفیف و بسته خوجه، شش آغاز خوجه (در اینجا از «امام رضا» بنام «شهنشاه خراسان» یاد میشود و رمز ونوت موسیقی است)، حسینی مخمس، سگاه سماعی بسته خوجه، مخیر سماعی، مقام پنجگاه کار «یوسف بنود» بسته خواجه عبدالقادر اصول فاخته دور روان ویک برفشان کنه فاخته، خفیف و فاخته . . . خنگ ضربی (چند نام آهنگ با رمزهای آن) ، فصل، حیدقی نامه (؟) در مقام راست پنجگاه اصول دویک (۱۲۷ پ - ۱۳۲ ر، بهمان خط). همه اینها به ترکی است با اصطلاحات فارسی.
  - ۷ - رساله موسیقی به ترکی (۱۳۲ پ - ۱۴۵ ر، بهمان نسخ) نام آهنگها و پرده‌ها به فارسی است، با عنوانهای :

- ۱ - در فصل صبا نسیم پنج گاه اصول ترکی ضرب.
  - ۲ - در فصل صلوات نامه مقام ماهر مع کار اصول فرع به مؤلف خواجه عبدالقادر.
  - ۳ - شهناز سماعی بسته خواجه.
  - ۴ - فصل قول حسن مع کار اصول نیم ثقیل مقام صبا.
  - ۵ - نوا ترکی ضرب.
  - ۶ - در فصل صورت چنین مقام صبا اصول خفیف.
  - ۷ - فصل نوا نقش اوسط.
- آغاز: بسمله. پس آمدی بلکل که اون ایکی مقام یدی آوازه دورت شعبه قرق سکر ترکیب بوجمله دن اون آلتی پرده نك ایچنده موجود در.
- انجام: یا روله ایضا کو کلره چقدی آه فریاد. تمت.

۸ - **کنز الحنف**: حسن کاشانی، بنام سید غیاث الدوله والدین حسینی ساخته شده (گ) (۱۵۳) و نگارنده آن در دیباچه از خود نام نمی برد ولی میگوید که من از مردم کاشانم و در اصفهان است که به ستایش تو می پردازم و این شعرها را درباره تو میسرایم. چون این شعرها را مجلسیان پادشاه شنیده اند از من درخواستند که «رساله ای در موسیقی چنانکه مشتمل بر علمی و عملی باشد» بسازم و ناگزیر این را به نگارش در آوردم (۱۵۴ و پ) در پایان نسخه موزه بریتانیا ماده تاریخی هست که ریو در ذیل فهرست خود گفته است که بایستی ۷۴۱ یا ۷۴۹ یا ۷۸۹ را برساند. در فهرست لیدن از دیونگ و دخویه (۳: ۳۰۲ ش ۱۴۲۵، Warn ۲/۲۷۱) همین ماده تاریخ آمده و سال تألیف ۷۴۶ دانسته شده است. در فهرست دیوان هند (ش ۲۷۶۳) این تاریخ ۷۵۶ یا ۷۶۴ دانسته شده است (نسخه مورخ ۱ ذ ق ۷۸۴).

در پایان نسخه پاریس به خطی دیگر آمده است که امیر بن خضر مالی قرمانی مولوی در قسطنطنیه روم سال ۸۳۸ آن را نوشته است. پیداست که باید نام نویسنده و تاریخ نسخه ای باشد که این نسخه از روی آن نوشته شده است. بلوشه این قرمانی را نگارنده و مؤلف کتاب پنداشته است (۱۴۷ پ - ۱۹۰، بهمان خط).

فارمر در فهرست منابع موسیقی (ش ۲۷۷) می نویسد که کلمنت هوارت مؤلف آنرا قرمانی پنداشته است و تاریخ آنرا ۸۳۸ ولی تاریخ تحریر دیگر آن ۷۸۴ است. پیداست که هیچیک نسخه را نخوانده اند.

در آغاز آن داستانی است درباره فکر و خیال و سفر آن دوتا اینکه به دارالملک کون و فساد رسیدند و شش دروازه آن و چهار حاکم سرکش ظالم آنجا و هفت سجلی که در آنجا بر نه دولا ب بسته بودند و هزار ویست و دو چشمه و سیصد و شش جوی و دو فاخته سفید و سیاه آنجا و دو موکل درب العود و درب الفطر آن شهر و هواء مضر و مقیمان هرزه لای و پریشان کار آشفته روزگار آن و محرومیت اهل فضل و رفاه اهل جهل در آنجا و سرگردانی و هراسانی آندو (فکر و خیال) و آمدن حس مشترک رنگارنگ و متصرفه و وهم و حافظه و شاد شدن خیال بدانها و گفتگوی فکر و خیال با حس مشترک و راهنمایی او به دولت خانه غیاث الدین حسینی.

دران از صفی الدین ارموی یاد میشود (۱۸۶ پ) و شعرهای خود مؤلف چندین جا و شعرهای شهاب الدین مقتول و انوری و کمال الدین اسماعیل و جمال الدین عبدالرزاق و سعدی و شمس الدین طیبی و فریدون خراسانی می آید.

گذشته از جدولها و دائره های موسیقی در مقاله سوم شکل عود و غشک و رباب و مزمار و پیشه و چنگ و ترهه و قانون و مغنی آمده و گفته شده که چگونه میتوان آنها را ساخت.

او در فصل دوم قسم دوم مقالات سوم می نویسد که ترهه را صفی الدین عبدالمؤمن ساخته و در فصل چهارم همین قسم می نویسد که مغنی را هم او به اصفهان که آمده بود ساخته و آن آمیخته ایست از رباب و قانون و ترهه. در فصل سوم قسم اول مقالات چهارم آن خطاب زهره را

از شیخ شهاب‌الدین مقتول می‌آورد که دعائی است به‌عربی و دعوة‌المنظوم للزهرة را از مولانا نصیرالدین طوسی و آن شعرها ایست به‌فارسی.

در فصل هفتم قسم اول مقالت چهارم می‌نویسد که ارموی پرده راهوی را شدالبکاء نامیده است و زیرافکند را شدالحزن و بزرك را شدالجبن و اصفهان را شدالجود و عراق را شداللذة و عشاق را شدالضحك و زنگوله را شدالضحك و زنگوله (؟) را شدالنوم و نوا را شدالشجاعة و بوسلیك را شدالقوة و حسینی را شدالصلح والعتاب و حجاز را شدالتواضع، در فصل هشتم همین قسم سخنان ابن‌سینا درباره وقت نواختن پرده‌ها آمده است.

شعرهای مؤلف

وی عقل در بیان صفات تو گشته لال	ای نطق در اداء ثنای تو گشته گنگ
واوصاف تو برون شده از حیر خیال	ذات تو خارج آمده از مرکز فکر
.....	.....
در عدل بی نظیری و در لطف بی مثال	در ملک بی وزیری و در حکم بی مشیر
.....	.....
وی متکاء عصمت تو تخت اجتباء	ای بر جکاد همت تو تاج اصطفاء
.....	.....
جانها نثار راه تو یا سیدالوری	سرها فدای پای تو یا زبده‌البشر
.....	.....
به ده زبان چو گل سوسنت ثنا گویم	سزد که روز و شب از دوازده پرده
دعاء دولنت ای صدر مقتدا گویم	به سان صبح‌دوم صبح‌دم ز پرده راست
.....	.....
در اصفهان سخت جمله در حیا گویم	اگر چه مولد و منشاء من ز کاشانست
.....	.....
ثنا رسید به آخر کنون دعا گویم	«حسن» طریق ادب نیست در دسر دادن

(۱۵۴ و ب، در سیزده بیت در ستایش همان غیاث‌الدین حسینی با عنوان «مؤلفه»). پس این رساله باید از «حسن کاشانی» شاعر باشد که آن را برای «مرتضی اعظم صاحب معظم غیاث‌الدین حسینی حسینی» ساخته‌است (۱۵۳) و تاریخ آن سده هشتم است به گواهی‌ماده تاریخ آن که در نسخه‌های دیگر هست. اگر تاریخ زندگانی این مرتضی غیاث‌الدین حسینی را که شاید امیر یا وزیر یا نقیب اصفهان بوده است بدانیم آن ماده تاریخ را که در تفسیر آن تردید کرده‌اند بهتر میتوانیم حل کنیم.

من نمیدانم استاد حسن قطب نایی شاگرد عبدالقادر نایی که در تحفة‌السرور و رساله موسیقی چنگی خاقانی یاد شده‌است و حسن زامر که در جامع‌الالحان و نقاوة‌الادوار نام برده شده است و حسن عودی یاد شده در رساله موسیقی روحانی و کرامیه دوره سفرمچی و رساله موسیقی دوازده بابی (هنر و مردم ۹۵ : ۵۲ و ۵۴ و ۹۸ : ۴۰) با این حسن کاشانی یکی است یا نه. او گویا نباید حسن متکلم نیشابوری در گذشته ۷۷۱ که شعرش در کتبیبة جامع یزد هست (نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ۴ : ۳۶۴) و حسن کاشانی آملی شاعر زمان اولجایتو (متروی ۲۲۹۸) یکی باشد.

من در هنر و مردم (۹۴ : ۳۱) از نسخه‌های لیدن (۳ : ۳۰۲ ش ۱۴۲۵ ش ۲۷۱ وارن) و موزه بریتانیا در لندن (ذیل ریو ص ۱۱۵ ب ش Or 2361 نیز فهرست عربی ریو ص ۵۶۱

ش ۸۲۳) و دیوان هند (ش ۲۷۶۳ مورخ ۱ ذی ق ۷۸۴) از این کتاب یاد کرده‌ام. باید این نسخه‌ها را مانند نسخه پاریس خواند و بهتر این کتاب و این مؤلف را شناخت. به‌رحال امیربن خضر مالی قرمانی که در پایان نسخه پاریس از او یاد شده است نویسنده نسخه است نه موسیقی‌دان و نه مؤلف این کتاب که کلمنت هوآرت و بلوشه و فارمر چنین گمان برده‌اند.

فارمر در مجله *Islamic Culture* (سال ۱۹۶۴ ج ۳۸ ش ۳ ص ۱۷۵ - ۱۸۱) در مقاله خود بنام افزارهای موسیقی ایرانی در سده نهم گفته است که موسیقی در روزگاری که دانشمندان اسلامی درباره آن کار میکرده‌اند سرفراز بوده است. گذشته از کندی و فارابی و قطب شیرازی در درة التاج که از افزارهای موسیقی یاد کرده‌اند مولوی از نی و عبید زاکانی در گذشته ۷۷۳ از کنگوری و حافظ در گذشته ۷۹۱ از چنگ و قانون نام برده‌اند. عبدالقادر مراغی در گذشته ۸۳۸ معاصر یوسف‌اندکانی و جامی (۸۱۷ - ۸۹۸) مؤلف رساله موسیقی در چین و هند کار کرده و افزارهای آن دوجا را وصف نموده است. فارمر در این مقاله فصلی را که در سومین مقاله کنترالتحف درباره «سازات» هست از روی دو نسخه پاریس و موزة بریتانیا ترجمه و شرح نموده است.

فارمر در اینجا به پیروی از کلمنت هوآرت کنترالتحف را از امیربن خضر مالی میدانند که آنرا در ۸۳۸ ساخته است و میگوید که او از درویشان گروه مولوی قونیة آسیای صغیر بوده است، پیداست که کتاب را درست خوانده است.

چنین است فهرست مطالبهای آن :

مقدمه در بیان شرف این صنعت است بر سایر صناعات.

مقاله اول در علم موسیقی و آن مشتمل بر دو قسم است:

قسم اول در حدود و تعریفات موسیقی و آن مشتمل بر سه فصل :

آ - در حد موسیقی.

ب - در حد اصوات و نغمات.

ج - در کمیت اصوات.

قسم دوم در علت اسباب حدت و ثقل و عوارض آن و آن مشتمل است بر پنج فصل :

آ - در علت اسباب حدت و ثقل.

ب - در سبب تناسب نسب تألیفی میان حدت و ثقل.

ج - در تعریف ابعاد.

د - در تعریف جنس و جمع در نغمات.

ه - در تقسیم دساتین.

مقاله دوم عمل موسیقی و آن مشتمل است بر دو قسم:

قسم اول در تعریف عود و تسویة اوتار آن و استخراج ادوار و آوازاها و این مشتمل است

بر ده فصل:

آ - در تعریف عود.

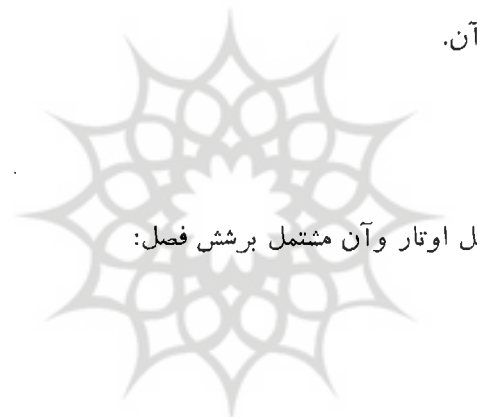
ب - در تسویة اوتار آن.

ج - در تعریف اوضاع اصابع بر دساتین.

د - در ذکر اسامی چند نغمات که مصطلح این صنعت است.

ه - در ذکر اسماء ادوار مشهور و استخراج آن از عود.

- و - در استخراج آوازاها.
- ز - در اسماء مرکبات که از مخترعات متأخران است.
- ح - در اسم نغماتی که مصطلح این صناعت است و کیفیت آن و آن دوازده اسم است.
- ط - در بیان نغماتی چند که در بعضی از امور مستعمل می‌دارند.
- ی - در حد ایقاع و بیان آن.
- قسم دوم در تشریح ایقاعات سبعة مشهور و انتقال مستحسن و آن مشتمل است بر نه فصل:
- آ - در بیان ایقاعات سبعة علی التفضیل.
- ب - در بیان ثقیل اول.
- ج - در بیان ثقیل ثانی.
- د - در بیان خفیف ثقیل اول.
- ه - در بیان خفیف ثقیل ثانی.
- و - در بیان رمل.
- ز - در بیان خفیف رمل.
- ح - در بیان هزج.
- ط - در بیان انتقال مستحسن عند الاستماع.
- مقالت سیوم در تصنیع ساز و تعدیل آن و آن مشتمل پنج برقم است قسم اول در تصنیع سازات کامله و آن مشتمل است بر پنج فصل:
- آ - در تصنیع عود و کمیت مقادیر آن.
- ب - در تصنیع غشک و تعدیل آن.
- ج - در تصنیع رباب و تعدیل آن.
- د - در تصنیع مزمار و تعدیل آن.
- ه - در تصنیع پیشه.
- قسم دوم در تصنیع سازات ناقصه و فتل اوتار و آن مشتمل بر شش فصل:
- آ - در تصنیع چنگ و تعدیل آن.
- ب - در تصنیع نزه و تعدیل آن.
- ج - در تصنیع قانون و تعدیل آن.
- د - در تصنیع مغنی و تعدیل آن.
- ه - در فتل اوتار ابریشمین.
- و - در فتل اوتار معانی.
- مقالت چهارم در وصیتی چند که طالبان این فن را در کار آید و بیان اشعاری که مناسب تألیفات باشد و آن مشتمل است بر دو قسم:
- قسم اول در وصایا طالبان این فن و آن مشتمل است بر هشت فصل:
- آ - در وصیت موسیقاری.
- ب - در آداب مجالس و محافل.
- ج - در خطاب زهره (دعای زهره از شیخ شهاب‌الدین مقتول).
- د - در ذکر ادویه‌ای که آواز بگشاید.
- ه - در ذکر ادویه‌ای که مبطل آواز بود.
- و - در بیان آنکه پیش هر قوم چه پرده باید نواخت.
- ز - در ذکر تأثیرات پرده.
- ح - در بیان آنکه هر پرده چه وقت باید زد.
- قسم دوم در بیان اشعار که مناسب تألیفات بود و آن مشتمل است بر شش فصل:

ژویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 رتال جامع علوم انسانی

- آ - در بیان مکررات.
- ب - در بیان مسجعات.
- ج - در بیان مجربات.
- د - در بیان سبکیات.
- د - در بیان مبکیات.
- و - در بیان موعظات.

آغاز : بسمله. شکر و سپاس بی حد و قیاس سزاوار آن پادشاهی که در سراپرده عظمتش خنیاگر ربوبیت بر سان یکتایی و حدانیتش این نوازده که «انّی اناالله رب العالمین» و بر اداء آن نداء، بیت :

این نیز کبود پوش سودایی
با خرقة هشت توی مینایی
در چرخ آمده که «خلق السموات بغير عمد ترونها» .
انجام: اقبال تو باد دائم افزاینده
حکم تو رونده دولتت آینده
هم پایه قدر بر فلک ساینده
هم سایه لطف برجها تاینده
در پایان آن در سه نسخه لندن و دیوان هند این ماده تاریخ هست:
آن روز کراخداث جهان مهمل بود
در آخر این رساله مداخل بود
اندر سینه لاج ز بو
بیست و دوم جمادی الاول بود

۹ - بندی است به ترکی که در آن نام موسیقاران روزگار سلطان حسین بای قرا که به عربی و فارسی «کار نقش و صوت و عمل» داشته اند بر شمرده شده است (۱۹۰ پ، به نستعلیق ترکی سده ۱۱ و ۱۲) بدینگونه:

خواجه عبدالقادر، نصرالدین اسکندرانی، میرزا غضنفر، علی ستایی، شمس رومی، سلغر شاه غوری، شیخ صفای سمرقندی، علی کرمانی، عبدالمؤمن طیفور، رضوان شاه، حسین مسهل، محمد سیاه، علی جان، شهاب ماردینی، عبدالرحیم اصمعی، حاجی سعد ایکولی، معرف خرم شاه. ۱۰ - نامه های مرادخان غازی (۱۰۴۲) و سلطان ابراهیم خان (۱۰۵۱) و اسناد دیگر، به ترکی (نستعلیق ترکی، ۱۹۱ پ - ۲۱۲ پ).

محاصل الالخان : محمود بن عبدالعزیز بن عبدالقادر مراغی که در پایان رساله موسیقی خود می نویسد که خواهد آنرا نوشت.

محیط التواریخ : میر محمد امین بن میرزا محمد زمان بخارایی سوفیانی کرک یراقچی که به نام سید سبحان قلی بهادرخان اشترخانی (۱۰۹۱ - ۱۱۱۴) در دوشنبه ۳ رمضان ۱۱۱۰ توشقان نیل در ده باب ساخته و مدارک خود را هم در دیباچه یاد نموده است. در فهرست استوری (۱ : ۳۷۸ و ۲ : دیباچه ۸ - ص ۱۱۴۳ و ۱۵۰۷ ترجمه روسی آن) و فهرست هفمان (۴ . ۱۶۹) وصف آن هست.

نگارنده از نسخه شماره D 89 بنیاد خاورشناسی لنینگراد (به نسخ و نستعلیق سده ۱۳، با عنوان شنگرف ورحلی) وصف میکند!

در ص ۶۶ داستان پیدا شدن مرقد علی (ع) است در خواجه خیران بلخ در سال ۸۸۵ در زمان سلطان حسین میرزای بای قرا که شمس الدین محمد از خاندان بایزید بسطامی از روی کتابی که در زمان سنجر به نگارش در آورده بودند قبری پیدا نموده با کتیبه های و بای قرا پیکری به هرات فرستاده و خاقان بدانجا رفته و قبهای ساخته است با دکانها و گرما به ورودخانه شاهی درانجا کنده است و او تولیت این مزار را به سید تاج الدین اندخودی و شیخی آنجا را به شیخ زاده اندخودی داده است.

در ص ۷۱ - ۷۴ این نسخه یاد میشود از کوبی بخارایی که کتابهای بسیاری در موسیقی ساخته است و شاه تهماسب او را در سال ۹۳۹ در مشهد کشته و جنازه او را در بخارا به خاک

سپرده‌اند و ماده تاریخ آن چنین است «بگو ای دل : شهید عشق سلطان».

نیز از میرعلی کاتب در گذشته ۹۷۱ که ماده تاریخ هم می‌ساخته است.

در ص ۴۷ - ۶۶ این نسخه رساله‌ایست در علم موسیقی باین عنوانها : در بیان دوازده مقام، در ذکر مولانا حسین درباره دوازده مقام ، ذکر خواجه سیف‌الدین (?) عبدالؤمن در رساله خود ادوار ضروب با یاد کردن عبدالقادر مراغی، ذکر سازندگان که درین اوان گذشته‌اند، دران یاد میشود از پیرچنگی و انوشیروان ودویست غلام جلودار او و از داستان پیرچنگی و عمر خلیفه و از جلال‌الدین رومی و رودکی که نخستین مصنف است در موسیقی و نخستین شاعر فارسی است و از خسرو دهلوی و درویش احمد قانونی ملازم خانقاه عبدالله احرار و از سلطان محمد دیوانه سمرقندی که در خدمت خواجه احرار بوده است، نیز از مو [...] دیوانه حسامی خیوقی که هم در خدمت خواجه احرار بوده است و از عبدالله مبارک گنجوی و حافظ بخارایی که تیمور او را نوازش نموده است و شرف‌الدین علی یزدی و علی شیرنوی و بنائی پسر استاد سبز [علی] معمار بی‌مانند در ادوار.

در ص ۱۸۶ یاد میشود از میرزا برقی خوش‌نویس خوش‌طبع که نستعلیق را خوب می‌نوشته و دران پس از آخوند حاجی یادگار بی‌مانند بوده و نسخ را هم خوش می‌نوشته و منشی هم بوده است . و دارنده خلافت که به بلخ آمده بود او را منشی خویش کرد. او در ۱۱۰۴ درگذشت و در مزار خواجه عکاشه به خاک سپرده شده است.

نیز از آخوند ملا میر محمد منشی که نستعلیق را خوش می‌نوشته و از شناختگان ابراهیم قوش‌بیک در گذشته ۱۱۱۲ بشمار می‌آمده و موسیقار هم بوده است و نویسنده و کاتب کتابخانه معموره پادشاهی و شاگرد حاجی یادگار.

در ص ۸۷ یاد میشود از خواجه گدای نقاش مذهب و مصور و خواجه مقیم نقاش موسیقار قانون‌نواز و چین‌نواز و چهره‌گشای و گل‌پرداز که به خدمت شیخ حبیب‌الله رسیده و توبه کرده بود.

و از استاد عوض محمد نقاش مصور و ملا بهزاد مر با و پرورده خان حاجی.

مؤلف عذر میخواهد که نتوانست همه نقاشان دربار را وصف کند.

المختصر النافع فی فن الایقاع : ابوالوفاء بوزجانی (ابجد العلوم ص ۶۵۷) .

مختصر کتاب الادوار للارموی (در ۱۸ صفر ۶۹۳) .

گزیده یکی از دانشمندان سده ۸ با شکل و رسم.

فهرست قاهره نس ۱ ج ۱ خ ۲۱ ن ع ۷۲۲۵ .

مخزن الفوائد : محمد فائق پسر مولوی غلام حسین معاصر نواب شجاع الدوله، ساخته در ۱۲۲۵ (= خزینه الوصول) دائره المعارف است دارای عروض و قوافی و نجوم و موسیقی و صنایع شعری.

باید جز مخزن الفوائد حاجی ملا محمد کاشی نگارش ۱۳۱۵ (ش ۵۴۱) باشد (متروی ۶۸۶) .

آغاز : سخنوران که اعجاز مسیحایی را لب تشنه آب زلال انفاس خود میداند پیوسته

به تقریر حمد حمیدی مصروف‌اند.

ش ۵۶۳۲/۲۳۰۹ شیرانی مورخ ۱۹۱۴ بکر می برابر با ۱۸۵۷ م (فهرست ۳ : ۶۳۸

ش ۲۹۶۴) .

مرآت آفتاب نمای :

نواب عبدالرحمان شاه‌نواز خان هاشمی نبنانی دهلوی که از شناختگان و نزدیکان آفتاب

۱ - در تاشکند سه نسخه از محیط التواریخ همین سویانی دیده‌ام یکی به فارسی شماره ۸۳۵ و یکی ترجمه ترکی آن شماره ۸۳۶ (۱ : ۴۳ ش ۸۷ و ۸۸) سومی به فارسی شماره ۷۳۵۱ (۹ : ۱۳ ش ۶۰۱۳) و در آنها نشانی از موسیقی ندیده‌ام.

دخترشاه عالم (۱۱۷۳-۱۲۲۱) بوده و پس از به تخت نشستن اکبر در ۱۲۲۲ «مرآت المورخین» در گذشته است، در تاریخ عمومی و سرگذشت و جغرافیا کتابی دارد بنام «مرآت آفتاب‌نمای» که در ۱۲۱۸ آنرا ساخته است. در پایان کتاب چهارم بخش نخستین در جلوه یکم (تجلی نهم) موسیقی هندی گذارده است (احوال واضعین علم موسیقی و حقیقت نایکان اهل هند). او در اینجا از مرآت اسکندری و خلاصه العیش و نفایس الفنون و لمعات الاشراق بهره برده است. در آن از امیر خسرو دهلوی و اختراعات او در موسیقی و از نایک بخشو و تانسین گوالیاری و چند موسیقار دیگر هندو و از خنیاگران و مسلمان مانند سلطان حسین مشرفی و شیخ شیر محمد و شیخ کبیر و فیروزخان یاد شده و پراست از اصطلاحات موسیقی هندی.

من از عکس نسخه شماره ۵۸ Cordington انجمن پادشاهی آسیایی لندن در ۴۰۳ برگ (۳۱۴ تا ۳۲۸ ر) که در کتابخانه هاروارد بوده است بهره برده‌ام.

در فهرست موزه و کتابخانه سالار جنگ (۱ : ۹۰ ش ۷۵) این کتاب وصف شده و گفته شده که در آن ۱۲۱۶ (=مرآت آفتاب‌نما) و بنام شاه عالم متخلص به «آفتاب» ساخته شده و در یک مقدمه و دو جلوه است. در تجلی ۹ جلوه یکم آن احوال واضعین علم موسیقی و حقیقت نایکان اهل هند است. این کتاب در ۱۲۱۶ آغاز و در ۱۲۱۸ بانجام رسیده است. (استوری ۱ : ۱۴۶ و ۱۲۴۵ - بریگل ۴۶۵ - متزوی ۴۱۹۶).

المطلع فی بیان ادوار و مقامات

به نظم و نثر درباره مقامات و آلات و افزارهای موسیقی، با عنوانهای : حکایت عمر بن بحر جاحظ، صفت نوروز، نثر، مثنوی، در تحریرص طالب علم ریاضی، نثر اینست، در مطلع مقامات راست، عراق، تا میرسد به دهمی که عشاق باشید، مطلع آوازا : ۱ - گواشت . . . . ، ۷ حصار، در مطلع شعبها : یک گاه . . . . چهارگاه (چهارمی است) ، مطلع ترکیبها : ۱ بسته نگار . . . . ، ۵۸ سبز اندرسبز، عمر بن بحر جاحظ خطاب کردن دل شاد را، صورت البروج و المقامات و صورة الطبايع والعلامات (پنج دایره است) «هذا فی بیان المعارف الابعاد و الاغانی و الاسرار الدقائق العوارف الروحانی» وای دل شاد قچن، پس ازین دوائر مقامات و دوائر آوازه و دوائر شعب و ترکیبات، شکل موسیقی با عنوان (معروضه) و شکل با عنوان «صور طبقات النغم ثمانية فی ثمانية» مثنوی، نثر با دو دایره، روایت در ابعاد وای دل شاد نصیرالدین فارابی نك برقولنده، اقسام ضروب، تنبیه، در بیان حساب نقرات، صور دوائر نقرات، روایت دیگر در بیان اسامی مقامات و نام آوازا از صاحب ضربین و صاحب چار ضرب که مصنف دوازده شش است محمد زکریای رازی و کمال تیرسراندر، فی بیان الزمان و الضروب و الاصول، در بیان آداب موسیقی وای دل شاد، تنبیه، الادب الثانی، فی بیان تفریقات المقامات و الاواز و النشب و التریکبات، در مطلع معرفت سازها و آوازا، در بیان تعلیم سازها و آوازا دل شاد را، در تعلیم عود، در بیان تعلیم ششتا، در بیان تعلیم جنگگ، در بیان تعلیم نای، در بیان وزن راست، . . . اصفهان، وزن آخر، وزن رهاوی، طریق آخر، تنبیه

مؤلف گویا از درباریان عثمانی است، در آن از صفی‌الدین عبدالؤمن یاد میشود (۶ ر).
آغاز : هذا المطلع فی بیان الادوار و المقامات و فی علم الاسرار و الرياضیات و فی علم الاسرار و الرياضیات.

الا ای طالب علم ریاضی   بوفنده کشف حلات اعتراضی
سراسر دقایق کشفنه راه   سلوک و کده اول ریاضی لرله همراه

انجام : تنبیه بلکه کم اصفهان دزنی بزرگ دزنی . . . و علم سازده و فن اوتارده
استاد کامل اولاسن.

هذا صاحب الرسالة اللطيفة المعجبية العربية برهان المحققين و كاشف المدققين قطب العارفين
سیدالزاهدین و سیدالطالبین حضرت شیخ محبوب سلمه الله فی الدارین سنة ۹۱۰ .

نسخ معرب ۹۱۰، جدول و عنوان شنگرف، ۳۹ گ ۱۵ س ربعی (ش ۳۴۵۹ عربی طویقپوسرای ش ۱۹۵۱ فهرست).

نسخه دیگر **المطلع** در پاریس بدینگونه است:

علم اسرار کتاب ادوار که رساله‌ایست به ترکی و در آن از دوازده مقام و هفت آوازه و چهارشعبه و پنجاه و هشت ترکیب بحث شده و جدولها و دایره‌ها و منحنيات دارد برای نشان دادن آهنگها و الحان ولی چندان علمی نیست، بایستی از روی آراء صفی‌الدین ارموی ساخته شده باشد (گ ۶ پ) از فارابی هم در آن یاد شده است و از ابوعلی ابن سینا و کمال تبریزی و محمد دیبای. در نخستین عنوان آن عبارت «**المطلع فی الادوار و المقامات و فی علم الاسرار و الرياضیات**» (گ ۱ پ) آمده و بلوشه گمان برده است که شاید نام کتاب باشد ولی چنین نیست. عبارت «کنز الاسرار» هم در میانه دیده میشود آنها نباید نام کتاب باشد.

نام «**علم اسرار کتاب ادوار**» در برگ ۶ پ نسخه آمده است مؤلف آن شاید همان سلیمان نویسنده نسخه باشد که آن را به تعلیق ترکی در ۹۴۵ نوشته است. در ۳۴ برگ است در ۱۵ تا ۱۶ سطر به اندازه ربعی عنوانها و نشانها در آن به شنگرف است. مهر شیخ ابوبکر بن حسین دارد و مهر حسین بن محمود مورخ ۱۰۰۰، شماره جایگاهی ندارد و بلوشه در فهرست ترکی ملی پاریس (۱: ۱۰۳) بدان شماره ۲۴۸ داده است و رمز «**Thomas Bangl**»^۴

نسخه دیگری از آن به شماره AFT 243 در فهرست ترکی بلوشه (۱: ۶۳) وصف شده که به اندازه رحلی است با جلد تیماج حنایی ضربی فرنگی زمانی لوئی ۱۳. نسخه دیگری هم در فهرست ترکی پرچ (ش ۱۶۴) بنام «**المطلع فی الادوار و المقامات و فی علم الاسرار و الرياضیات**» شناسانده شده و از مؤلف آن بنام «**شیخ دیک ابوالنیک**» یادگشته و گفته شده که به شعر است و به وزن مثنوی و به نثر.

بیشتر این رساله به نظم ترکی است و یک سوم باز پسین آن به نثر ترکی و بیشتر عنوانها عربی است یا فارسی و اصطلاحات موسیقی به فارسی است. آغاز نسخه: بسمله. هذا **المطلع فی الادوار و المقامات و فی علم الاسرار و الرياضیات**.

الا ای طالب علم ریاضی	بوفنده کشف حل ایت اعتراضی
صوز اسرار دقایق کشفنه راه	سلوکولده اول ریاضیده همراه
رموزه علم ادوار که بیان ایت	دقایق مقامات عیان ایت

انجام: باقی مشکل ترکیب لرکن اصلن بلب لولوسن لوعلم سارده و فن اوقارده استاد کامل اولوس. والله اعلم بالصواب والیه مرجع والمآب. تم.

(کتابه الفقیر سلیمان الحقییر تحریرا فی اواخر آخر ربیعین سنه ۹۴۵ سنه ۴۵).

عنوانهای آن:

هذه الحکایة منقولة عن عمر بن بحر الجاحظ، صفت نوروز، نثر (پس بونده بوشیح دیگر ابوالنیک تمنی و استدعاء ایدب ایتدی علم مقامات فروعیله و علم موسیقی نقرات و ضروبیله و علم ساز انواعیله بلدرمک ...)، مثنوی، در تحریض طالب علم ریاضی (به نثر، در اینجا از فارابی و ارموی یاد میشود).

در مطلع مقامات، الاول راست، الثانی عراق، الثالث اصفهان، الرابع زیرافگند کوچک، السادس زنگوله، السابع رهاوی، الثامن حسینی، العاشر حجاز، الحادی عشرنوا، الثانی عشر عشاق. در مطلع آوازاها: ۲۱ - گواشت ۲ - نوروز ۳ - سلمک ۴ - شهناز ۵ - مایه ۶ - گردانیه ۷ - حصار.

در مطلع شعبها: ۱ - یک گاه ۲ - دو گاه ۳ - سگاه ۴ - چار گاه.

۲ - رقمها در رساله به عربی است.

درمطلع ترکیبها که استادان تألیف کرد [ند]: ۱ - بسته نگار ۲ - نگار و نگارنیک
 ۳ - گردانیده نگار ۴ - بسته اصفهان ۵ - اصفهانک ۶ - نیریزی ۷ - پنجگاه ۸ - دلکش
 وزیرکش خاوران ۹ - زیرکشیده ۱۰ - عشیران ۱۱ - گردانیده بوسلیک ۱۲ - نوا و عشیران
 ۱۳ - فی الفک ۱۴ - حجاز مخالف ۱۵ - راحه الارواح ۱۶ - سیگه ماهه ۱۷ - راست ماهه
 ۱۸ - عراق ماهه ۱۹ - عشاق ماهه ۲۰ - زاوی ۲۱ - مبرقع ۲۲ - صبا ۲۳ - نوروز رومی
 ۲۴ - رضوان ۲۵ - رکب ۲۶ - رکب نوروز ۲۷ - زیرافگند ۲۸ - نشاورک ۲۹ - سازگار
 ۳۰ - نهاوند ۳۱ - نهاوند رومی ۳۲ - محیر ۳۳ - سه بحد گاه ۳۴ - قرچغار ۳۵ - وجه
 حسینی ۳۶ - روی عراق ۳۷ - مستعار ۳۸ - نهفته ۳۹ - عزال ۴۰ - بحرنازوک ۴۱ -
 حصارک ۴۲ - حصارنیک ۴۳ - حصار اوج ۴۴ - حجاز ترکی ۴۵ - حجاز بزرگ ۴۶ - عجم
 با زیرکشید [ه] ۴۷ - چارگاه عجم ۴۸ - سیگه عجم ۴۹ - دگاه عجم ۵۰ - حجاز عجم
 ۵۱ - عزال عجم ۵۲ - حسینی عجم ۵۳ - نوروز عجم ۵۴ - عراق عجم ۵۵ - راست و مرغک
 ۵۶ - همایون ۵۷ - حجاز عراق ۵۸ - سبز اندرسبز.

عمر بن بحر جاحظ خطاب دلشاد را (همه اینها تا اینجا به نظم ترکی است).

نثر (به ترکی)، صورة البروج والمقامات وصورة الطبايع والعلامات، ترکیب دوازده
 پرده بردوانزده بروج (دو جدول است)، هر مقام آوازه سی طبیعتیله نه آواره دربو این ان بیان
 ایدر (جدول است) در بیان دوایرها که از چه مقام از چه آوازه می زاید در دوایر شعبها (دو
 دایره است).

هذا في بيان المعارف الابعاد والاعاني والاسرار الدقائق والعارف الروحاني (نظم
 ترکی)، نثر (به ترکی سپس جدول ابعاد است)، صورة طبقات النعمة ثمانية في ثمانية (جدول
 منحنيات است)، مثنوی (به ترکی)، نثر (به ترکی و دران از «نصیر الدین (?) فارابی» یاد شده
 سپس سه جدول منحنيات ابعاد است)، هذا اشارة الى اصول ابعاد الاوتار ودقائق طبقات مرموزات
 کنز الاسرار (جدول است بالفاظ فارسی)، در بیان اقسام ضروب (به نثر ترکی)، نثر (به ترکی)،
 تنبیه (به نثر ترکی)، در بیان حساب نقرات (به نثر ترکی)، در بیان صور دوایر نقرات (دائره ها
 است)، روایت دیگر در بیان اسامی مقامات و اسامی آوازه های صاحب ضربین و صاحب حار ضرب
 که مصنف دوازده شش است (به نثر ترکی و دران از محمد دیای (?) و کمال تبریزی اندر مقامات
 یاد شده است)، فی بیان الزمان والضروب والاصول (به نثر ترکی و دران از ابوعلی یاد شده
 و سخنش درباره موسیقی آمده و همچنین از صفی الدین عبدال موسیقی پس از عنوان حکایت)
 (۲۹ پ)، در بیان آداب موسیقی الادب الثاني فی تعريفات المقامات والآواز والشعب والترکیبات،
 در بیان تعلیم سازها و آوازه ها، در بیان تعلیم عود، در بیان تعلیم ششتا، در بیان تعلیم چنگ، در بیان
 تعلیم نای، در بیان وزن راست، در وزن اصفهان، در وزن آخر ثمانية انواع، در وزن حجاز،
 در وزن زنگوله، در وزن عجم، در وزن بزرگ، در وزن عراق، در وزن عراق ونوا، در وزن
 بوسلیک، در وزن اصفهان، در وزن آخر، در وزن رهاوی، در وزن آخر، تنبیه (همه اینها
 به نثر ترکی است، با دوشکل دست و پنجه دریایان درهامش).